

प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर

प्रा. वाघमारे दत्ता मनोहरराव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
लालबहादुर शास्त्री महाविद्यालय, आष्टी, ता. परतुर, जि.जालना

प्रस्तावना

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना सर्वत्र रूढ झाल्यामुळे प्रत्येक सरकारला विविध करांच्या साहाय्याने उत्पन्न गोळा करावे लागत आहे. वाढत्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी सरकारला विविध प्रकारचे नवनवीन कर शोधून काढावे लागतात. आजकाल सर्वत्र बहुकरपद्धतीचा वापर केला जातो. बहुकरपद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे देशातील सरकार अनेक करांच्या साहाय्याने उत्पन्न गोळा करते. बहुकरपद्धतीत करदात्यांना मात्र विविध करांच्या विविध परिणामांना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे या करांचे योग्य ज्ञान व त्यांचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी करांचे वर्गीकरण करणे आवश्यक आहे. करांचे वेगवेगळ्या प्रकारे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. यातील सर्वात जुने पण सर्वात महत्त्वाचे वर्गीकरण म्हणजे प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर होय. मध्ययुगापासून अर्थशास्त्रज्ञांनी करांचे वर्गीकरण प्रत्यक्ष कर व अप्रत्यक्ष कर या दोन वर्गात करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आजही करांचे विभाजन प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर या दोन वर्गात केले जाते.

अ) प्रत्यक्ष कर : प्रत्यक्ष कराच्या व्याख्या वेगवेगळ्या अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या केल्या आहेत. प्रो. बुलक यांनी आपल्या पुस्तकात उत्पादनावर व उत्पन्नावर लावलेला कर म्हणजे प्रत्यक्ष कर होय असे नमूद केले आहे.

प्रो. जे. एस. मिल यांनी केलेली व्याख्या: "ज्या वेळेस सरकारचा उद्देश ज्या व्यक्तीवर कर लावला त्याच व्यक्तीने तो सहन करावा असा असतो, तेव्हा तो कर प्रत्यक्ष कर होय."

बॅस्टॅबलच्या मते, "प्रत्यक्ष कर तो कर होय, की जो स्थायी आणि वारंवार उत्पन्न होणाऱ्या घटनांवर लावला जातो."

प्रत्यक्ष कराचे गुण :

1) **समता किंवा न्यायपूर्णता** : प्रत्यक्ष कराचा महत्त्वाचा गुण म्हणजे या करामुळे समता किंवा न्याय्य पद्धतीने करभाराचे वितरण होते. प्रत्यक्ष कराचा भार लोकांवर वितरीत करताना समता किंवा न्यायाच्या तत्त्वाचे पालन केले जाते. प्रत्यक्ष कर हे प्रगतशील प्रमाणाच्या किंवा त्यागाच्या प्रमाणात आकारले जातात. त्यामुळे समानतेचे तत्त्व प्रत्यक्ष करात पाळले जाते. तसेच प्रत्यक्ष कर व्यक्तीची उत्पन्न क्षमता विचारात घेऊन आकारले जातात; त्यामुळे करदात्यांना कर भरणे सोयीचे होते.

2) **निश्चितता** : प्रत्यक्ष कर हे निश्चितता तत्त्वाच्या आधारावर आकारले जातात. त्यामुळे करदात्याला आपणास किती कर भरावा लागेल हे सहज समजते. तसेच करआकारणी करणाऱ्याला आपल्याला कराद्वारे किती रक्कम मिळणार आहे हे माहीत होते. निश्चितता तत्त्वानुसार कर हे अनिश्चित नसावेत तर ते निश्चित असावेत. कर निश्चित असल्यामुळे कर भरण्याला कर भरणे व आकारणाऱ्याला कर वसूल करणे सोयीचे व सोपे होते. यामुळे दोघांनाही आपल्या उत्पन्न व खर्चाचे योग्य नियोजन करता येते

3) **लवचिकता** : प्रत्यक्ष करात लवचिकता हा गुणधर्म आहे. प्रत्यक्ष कर हे प्रगतशील करतत्त्वाप्रमाणे आकारले जातात; त्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात बदल झाल्यास करांच्या प्रमाणातही बदल होतो. प्रत्यक्ष कर हे लवचिक असतात. त्यामुळे या कराच्या प्रमाणात अल्पसा बदल केला असता त्यापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात बदल होतो. त्यामुळे जेव्हा सरकारला अकस्मात उद्भवणारे खर्च भागविण्यासाठी पैशाची नितांत आवश्यकता असते तेव्हा प्रत्यक्ष कर हे उपयोगी ठरतात.

4) **काटकसर** : प्रत्यक्ष कर हे काटकसरीचे असतात. काटकसर तत्त्वानुसार प्रत्येक कर वसूल करण्यासाठी येणारा खर्च हा कमीत कमी असावा व त्या करापासून मिळणारे उत्पन्न हे जास्तीत जास्त असावे. प्रत्यक्ष करात निश्चितता हा गुणधर्म असल्यामुळे ते कर वसूल करण्याकरिता कमीत कमी खर्च येतो व त्यापासून मिळणारे उत्पन्न हे अधिक असते. याचा अर्थ प्रत्यक्ष करात निश्चितता व काटकसरीपणा हे दोन महत्त्वाचे गुणधर्म आहेत. प्रत्यक्ष कर प्रकारात कर देणारा व घेणारा यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध असतो त्यामुळे मध्यस्थाची आवश्यकता नसते व परिणामी प्रत्यक्ष कर कमी खर्चात वसूल करता येतात.

5) **उत्पादकता** : प्रत्यक्ष कर हे उत्पादक असतात. प्रत्यक्ष कराला कराचे उत्पादकता तत्त्व लागू होते. उत्पादकता तत्त्वानुसार व्यक्तीवर आकारलेल्या करापासून मिळणारे उत्पन्न जास्तीत जास्त असावे. थोडक्यात अनेक कर आकारण्याऐवजी एकाच करापासून जास्तीत जास्त उत्पन्न देणारे कर आकारावेत. प्रत्यक्ष करात उत्पन्न कर हा कराचा असा प्रकार आहे,

की ज्यामुळे सरकारला जास्तीत जास्त उत्पन्न प्राप्त होते. प्रत्यक्ष करात लवचिकता असते. त्यामुळे प्रत्यक्ष कराचे दर कमी केल्यास लोकांमध्ये जास्तीत जास्त उत्पन्न मिळविण्याची इच्छा निर्माण होऊन कर भरणाऱ्यांचे प्रमाणही वाढते.

6) बंधन आणि जाणीव : उत्पन्नाच्या विशिष्ट प्रमाणात कर भरण्याचे करदात्यावर बंधन असते. जसे करदात्याला आपला उत्पन्नकर भरावाच लागतो. त्यामुळे सरकारला हमी उत्पन्न मिळते. तसेच करदात्याला प्रत्यक्ष कराची जाणीव होते. त्यामुळे व्यक्ती आपण भरलेल्या कराचा सरकार काय व कसा उपयोग करते यावर लक्ष ठेवून असतात.

प्रत्यक्ष कराचे दोष :

1) गैरसोय : प्रत्यक्ष कर हे गैरसोयीचे असतात. कारण हे कर व्यक्तीला एकरकमी व एकाच वेळी भरावे लागतात. शिवाय ते रोख स्वरूपात भरावे लागतात, पगारदार व्यक्तींच्या उत्पन्नातून दरमहा उत्पन्नकर वजा केला जातो त्यामुळे त्यांच्यावर कराचा एकदम भार पडत नाही; परंतु व्यावसायिकांना मात्र वर्षाच्या शेवटी ठराविक मुदतीत हा कर रोख स्वरूपात भरावा लागतो; त्यामुळे त्यांची गैरसोय होते.

2) अप्रियता : प्रत्यक्ष कर हे व्यक्तीला प्रत्यक्ष भरावे लागत असल्यामुळे लोकांना हे कर अप्रिय वाटतात. लोक उत्पन्न प्राप्त करण्यासाठी वर्षभर कष्ट करतात व कष्ट करून प्राप्त केलेल्या उत्पन्नावर कर लावल्यास लोकांना ते आवडत नाही. प्रत्यक्ष कर प्रत्यक्ष लोकांच्या हातातील उत्पन्न कमी करतो; त्यामुळे त्यांना हा कर अप्रत्यक्ष कराच्या तुलनेत त्रासदायक वाटतो.

3) अप्रमाणिकता : प्रत्यक्ष करात अप्रमाणिकता फार असते. कारण प्रत्यक्ष कर व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष उत्पादनावर आकारले जात असल्यामुळे व्यक्तीला कर भरताना आपले उत्पन्न कमी होत असल्याची जाणीव होते; त्यामुळे ते आपले उत्पन्न कमी दर्शवितात. नोकरदार वर्ग वगळता इतर सर्वच क्षेत्रात कमी-अधिक प्रमाणात उत्पन्न लपविले जाते. थोडक्यात प्रामाणिकपणे प्रत्यक्ष कर भरले जात नाहीत.

4) सरकारसाठी अडचणीचे : प्रत्यक्ष कराची आकारणी करणे, प्रत्यक्ष करात वाढ करणे सरकारला अडचणीचे होते. कारण प्रत्यक्ष कर ज्या व्यक्तीवर लावले जातात त्याच व्यक्तीला भरावे लागतात; त्यामुळे करदात्याच्या मनाला बोचणी लागते. म्हणून सरकारने प्रत्यक्ष कराचे दर वाढविल्यास देशातील करदाते सरकारवर नाराज होतात. म्हणून सरकार प्रत्यक्ष कराच्या तुलनेत अप्रत्यक्ष करावर अधिक भर देत असते.

5) ओझे ठराविक लोकांवरच : प्रत्यक्ष कर समाजातील ठराविक व्यक्तींवरच आकारले जातात. समाजातील मोठा वर्ग या करातून वगळला जातो. तसेच ज्यांच्या उत्पन्नाची नोंद असते अशा व्यक्ती प्रामाणिकपणे कर भरतात व ज्यांच्या उत्पन्नाची नोंद नसते त्या व्यक्ती हा कर भरित नाहीत. सरकारने आकारलेल्या प्रत्यक्ष कराचा परिणाम देशातील संपूर्ण लोकसंख्येवर होत नाही. उदा. देशात काम करणारा जो वर्ग आहे त्यापैकी फक्त 1 टक्का व्यक्तींवरच प्रत्यक्ष करांचा परिणाम घडून येतो.

अप्रत्यक्ष कर :

कराचा दुसरा प्रकार म्हणजे अप्रत्यक्ष कर होय. प्रत्यक्ष कराप्रमाणे अप्रत्यक्ष कराच्याही भिन्न भिन्न व्याख्या करण्यात आल्या आहेत किंवा अप्रत्यक्ष कराचे वेगवेगळे अर्थ सांगितले जातात. काही अर्थशास्त्रज्ञांनी अप्रत्यक्ष कराचा पुढीलप्रमाणे अर्थ लावला आहे.

प्रो. बुलक यांच्या मते, "उपभोगावर किंवा खर्चावर लावलेला कर म्हणजे अप्रत्यक्ष कर होय."

जे. एस. मिल यांनी केलेली व्याख्या: "ज्या वेळेस सरकारचा उद्देश ज्या व्यक्तीवर कर लावला तिनेच तो कर भरावा असा नसेल तर तो कर किंवा ज्या वेळेस व्यक्तीवर लावलेला कर ती व्यक्ती दुसऱ्यावर ढकलू शकते असा कर प्रत्यक्ष कर होय."

बॅस्टॉबलच्या मते, "अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असा कर, की जो कधी-कधी निर्माण होणाऱ्या विशिष्ट घटनांवर लावला जातो."

डॉ. डाल्टन यांच्या मते, "प्रत्यक्ष कर म्हणजे तो कर, की जो एका व्यक्तीवर लावला जातो; पण अंशतः किंवा पूर्णतः दुसऱ्या व्यक्तीकडून भरला जातो."

थोडक्यात जे कर एका व्यक्तीवर लावले जातात; पण जमा मात्र दुसऱ्या व्यक्तीकडून केले जातात. अशा करांना अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. त्यामुळे या कराचे पैशाचे ओझे आणि वास्तव ओझे भिन्न व्यक्तींना सहन करावे लागते. म्हणजे या कराचा भार एका व्यक्तीवर तर ओझे दुसऱ्या व्यक्तीला सहन करावे लागते. उत्पादन कर, विक्रीकर, करमणूक कर इत्यादी अप्रत्यक्ष कर होत. जसे करमणूक कर हा चित्रपटगृहाच्या मालकावर आकारला जातो पण हा कर चित्रपटाचा मालक ग्राहकाकडून वसूल करतो म्हणजे चित्रपट मालकावर आकारलेला कर प्रत्यक्षात प्रेक्षकाला भरावा लागतो तसेच विक्रीकर उत्पादकावर आकारला जातो वसूल मात्र ग्राहकाकडून केला जातो. त्यामुळे हा कर सरकारकडून जेवढा आकारला जातो त्यापेक्षा प्रत्यक्षात जास्त वसूल केला जातो.

अप्रत्यक्ष कराचे गुण :

प्रत्यक्ष कराप्रमाणे अप्रत्यक्ष कराचेही काही गुणदोष आहेत. अप्रत्यक्ष करामधील गुण पुढीलप्रमाणे -

1) **सोयीचे कर** : अप्रत्यक्ष कर हे अत्यंत सोयीचे असतात. कारण हे कर देणाऱ्या व्यक्तीला आपण कर देत आहोत याची जाणीव होत नाही. कारण या करांचा समावेश वस्तूच्या किमतीत केला जातो. जेव्हा ग्राहक वस्तूची खरेदी करतो तेव्हाच तो करही देत असतो. त्यामुळे आपण कर भरला हे ग्राहकाच्या लक्षातही येत नाही.

2) **लवचिकता** : अप्रत्यक्ष करात लवचिकता हा गुणधर्म आहे. लवचिकता तत्त्वानुसार कराच्या प्रमाणात अल्पसा बदल केल्यास त्याचा उत्पन्नावर होणारा परिणाम अधिक असावा. म्हणजेच लोकांच्या उत्पन्नात होणाऱ्या वाढीबरोबर कराचे प्रमाण वाढविल्यास उत्पन्नात पडणारी भर कराच्या प्रमाणापेक्षा अधिक असावी. अप्रत्यक्ष कर हे उपभोगावर अवलंबून असतात. लोकांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यास लोकांचा उपभोग वाढतो. त्यामुळे अप्रत्यक्ष करात उत्पन्नाच्या वाढीबरोबर वाढ केल्यास कराच्या प्रमाणापेक्षा उत्पन्नात अधिक वाढ होते. याचा अर्थ अप्रत्यक्ष कर हे लवचिक असतात.

3) **करबुडवेपणा कमी** : अप्रत्यक्ष कर हे टाळता येत नाहीत. कारण या करांचा वस्तूच्या किमतीत समावेश केला जात असल्यामुळे हे कर भरावेच लागतात. जेव्हा ग्राहक वस्तूची खरेदी करतो, त्याच वेळी ग्राहकाकडून कर वसूल केला जातो. त्यामुळे करदात्याला या कराची बोचणी लागत नाही. अप्रत्यक्ष कर हे असे असतात, की करदात्याला आपण कर भरत आहोत याची जाणीवच होत नाही; त्यामुळे तो टाळण्याचा किंवा बुडविण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही.

4) **उपभोगावर नियंत्रण** : अप्रत्यक्ष कर उपभोगाला नियंत्रित करतात. अप्रत्यक्ष कराचा परिणाम प्रत्यक्ष वस्तूच्या किमतीवर होतो. अप्रत्यक्ष करात जेव्हा वाढ होते तेव्हा वस्तूची किंमत वाढते. वस्तूच्या किमतीत वाढ झाल्यामुळे वस्तूची मागणी कमी होऊन उपभोग कमी होतो. अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्नाच्या पातळीत वाढ होत असताना उपभोगात वाढ होते; त्यामुळे बचत कमी होऊन भांडवल संचयावर विपरीत परिणाम होतो. अशा परिस्थितीत सरकार चैनीच्या वस्तूवर अधिक कर आकारून त्यांच्या उपभोगावर आळा घालते. त्यामुळे उपभोग कमी होऊन बचत वाढते व त्यातून देशातील भांडवल संचयात वाढ होते

5) हे कर पुरोगामी होऊ शकतात : चैनीच्या वस्तूवर मोठ्या प्रमाणावर कर आकारून आणि आवश्यक वस्तू करमुक्त ठेवून अप्रत्यक्ष करदेखील पुरोगामी स्वरूपाचे बनू शकतात. हे कर आकारताना सरकारचा दृष्टिकोन मात्र तशा प्रकारचा असला पाहिजे.

6) व्यापक आधार : अप्रत्यक्ष कराना व्यापक आधार असतो. अप्रत्यक्ष कर हे समाजातील सर्व व्यक्तींवर आकारले जातात. प्रत्येक व्यक्ती अप्रत्यक्ष कराद्वारे सरकारला मौद्रिक अंशदान करीत असते. अशा अंशदानामधून सरकार जनसेवेची कार्ये पार पाडीत असते.

7) उत्पादक : अप्रत्यक्ष करामध्ये उत्पादकता हा गुणधर्म असतो. सरकार अशा करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ करू शकते. ज्या वस्तूंची मागणी किंमत अलवचिक आहे, अशा ठराविक वस्तूंवर अधिक करआकारणी करून सरकार अप्रत्यक्ष करापासून अधिक उत्पन्न मिळवू शकते.

8) सामाजिक स्वास्थ्य: समाजाच्या तसेच व्यक्तीच्या आरोग्याच्या दृष्टीने ज्या वस्तू अपायकारक आहेत अशा वस्तूचा उपयोग कमी करण्यासाठी त्यावर जबर कर आकारून त्या वस्तूच्या उपभोगावर नियंत्रण घालता येते. उदा. दारू, ब्राऊन शुगर, नशेच्या गोळ्या इत्यादींवर जबर कर आकारणे समाजस्वाथ्यासाठी आवश्यक ठरते.

अप्रत्यक्ष कराचे दोष :

1) अनिश्चितता : अप्रत्यक्ष कर हे अनिश्चित असतात. कारण अप्रत्यक्ष कर हे व्यक्तीच्या उपभोगावर अवलंबून असतात. व्यक्ती आपल्या उपभोगावर किती खर्च करेल हे निश्चित नसते. त्यामुळे या करापासून सरकारला किती उत्पन्न मिळू शकते हेदेखील अनिश्चित असते. शिवाय करदात्यालाही आपण किती कर भरतो हे निश्चित माहित नसते. थोडक्यात हे कर ग्राहकाला पूर्वकल्पना न देता तसेच आपण कर भरतो याची जाणीव न होऊ देता वसूल केले जातात. त्यामुळे या करामध्ये अनिश्चितता असते.

2) प्रतिगामित्व : अप्रत्यक्ष कर हे परागामी असतात. याचा अर्थ असा, की या कराचे ओझे गरिबांवर अधिक तर श्रीमंतांवर कमी असते. कारण हे कर सर्वांवर समान प्रमाणात आकारले जातात. त्यामुळे अधिक उत्पन्न असलेल्या असलेल्या व्यक्तीला सारखाच कर भरावा लागतो, वास्तविक पाहता करदेयक्षमतेनुसार करआकारणी व्हायला पाहिजे. या ठिकाणी क्षमता विचारात न घेता कर आकारला जातो; त्यामुळे श्रीमंतांचा वास्तव त्याग कमी असतो, तर गरिबांचा वास्तव त्याग जास्त असतो. यामुळे समाजात असमानता निर्माण होते. म्हणून अप्रत्यक्ष कर हे परागामी असतात. ते समाजातील गरीब वर्गावर अन्याय करतात.

3) **अधिक खर्चीक** : अप्रत्यक्ष कराच्या वसुलीचा खर्च जास्त येतो. करवसुलीसाठी फार मोठी यंत्रणा सज्ज ठेवावी लागते. कराचे निर्धारण व वसुली यासाठी मोठा सरकारी कर्मचारी वर्ग नियुक्त करावा लागतो. त्यासाठी फार मोठा खर्च करावा लागतो. अप्रत्यक्ष कर लहान-लहान रकमांमध्ये अनेक लोकांकडून वसूल करावे लागतात. त्यामुळे या करांमध्ये काटकसर हा गुणधर्म असत नाही.

4) **बचतीवर विपरीत परिणाम** : अप्रत्यक्ष कर बचतीवर विपरीत परिणाम घडवून आणतात. हे कर वस्तूच्या किमतीमध्ये समाविष्ट केले जातात. त्यामुळे अनावश्यक वस्तूच्या खरेदीसाठी लोकांना जास्त खर्च करावा लागतो. परिणामतः लोकांच्या उत्पन्नात घट होऊन त्यांची बचत कमी होते. म्हणजे अप्रत्यक्ष कराचा बचतीवर विपरीत परिणाम होतो.

5) **लोकांमध्ये जागरुकता नसते**: अप्रत्यक्ष कराची वसुली सामान्यतः उत्पादक, व्यापारी अशा प्रकारच्या मध्यस्थ वर्गाकडून केली जाते. करदात्यावर कराचा प्रत्यक्ष भार पडत नाही. अप्रत्यक्ष कर एकजण भरतो आणि त्याचा भार मात्र दुसऱ्यावर पडतो. करदाते अप्रत्यक्ष कर लहान-लहान रकमेत वेळोवेळी देत असतात; परंतु त्यांचा करभार त्यांना फारसा जाणवत नाही. त्यामुळे लोकांमध्ये जागरुकता आढळून येत नाही. लोकांनी अप्रत्यक्ष कर किती दिलेत, तसेच सरकार त्या रकमेचे विनियोजन कसे करते याबाबत लोक उदासीन असतात.

संदर्भ सुची :-

- १) प्रा. रायखेलकर / प्रा. खेडकर :- विद्या बुक्स, औरंगाबाद
- २) J.m. Keynes - General Theory of Employment Interest and money
- ३) प्रा. डॉ. एस एम खंदारे :- कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद